

¹ Бешанов В. В. Десять сталинских ударов. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2005. – 768 с.

² Жуков Г. К. Воспоминания и размышления: В 3 т. – 9-е изд. – М.: АПН, 1988. – Т. 3. – С. 94.

³ Хруленко І. П. Житомирсько-Бердичівська наступальна операція 1943-1944 років // Україна в полум'ї війни. 1941-1945. – К.: Україна, 2005. – С. 251-260.

⁴ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 3 / Под ред. А. Н. Грылева. – М.: Воениздат, 1967. – С. 286.

⁵ Стратегический очерк... – С. 632-633.

⁶ Кром М. Г. Кіровоградська наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941-1945. – К.: Україна, 2005. – С. 261-270.

⁷ Стратегические решения... – С. 482.

⁸ Москаленко К. С. На юго-западном направлении. Воспоминания командарма: В 2 кн. – М.: Наука, 1973. – Кн. 2: 1943-1945. – С. 232-235.; Стратегические решения... – С. 481.

⁹ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 4 (Январь 1944 года – август 1945 года) / Под ред. А. Н. Грылева. – М.: Воениздат, 1968. – С. 11.

¹⁰ Стратегические решения... – С. 482.

¹¹ Захаров М. В. Канни на Днепре // Военный вестник. – 1969. – № 1. – С. 13-15.

¹² Сборник документов ВГК... Вып. 4. – С. 9-10.

¹³ Конев И. С. Записки командующего фронтом. – М.: Воениздат, 1991. – С. 100.

¹⁴ Operations of Encircled Forces. German Experiences in Russia. – Department of the Army, Washington, DC 1952.

¹⁵ Строева А. Т. Шестая танковая и ее командарм. – К.: Молодь, 2000. – С. 95.

¹⁶ ЦАМО РФ. – Ф. 132-А. – Оп. 2642. – Спр.13. – Арк. 201-202.

¹⁷ Манштейн Э. Проигранные победы. – М.: Центрполиграф, 2009. – С. 523.

¹⁸ Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939-1945 гг: боевое применение танков во Второй мировой войне: /Пер. с нем. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2005. – С. 334.

¹⁹ Типпельскирх К. История Второй мировой войны: Пер. с нем. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1956.

²⁰ Лисенко О. Е. Корсунь-Шевченківська битва. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941-1945. – К.: „Книга Пам'яті України”, 2000. – С. 323.

²¹ Сало А. Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 „Військова історія” / А. Я. Сало. – К., 2005. – С. 14.

²² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 349. Ведомости, сведения о захоронении воинов Красной Армии, партизан, погибших в Корсунь-Шевченковском районе Киевской области, уходе за братскими могилами. Сведения о захоронении трупов вражеских солдат и офицеров и о приведении в санитарное состояние территории. – 198 арк.

²³ ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.349. Списки, сведения о воинах Красной Армии, захороненных в селах Корсунь-Шевченковского района Киевской области. Приказ №106 Наркома обороны СССР от 4 апреля 1942 г. об уборке трупов вражеских солдат. Отчет о захоронении немецких солдат. – 130 арк.

²⁴ Памяти павших. Великая Отечественная война 1941-1945. – М.: БРЭ, 1995. – С. 102.

²⁵ Сало А. Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): Автореф. дис.... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К., 2005. – 20 с.

²⁶ Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933-1945. – М.: Изографус, 2002. – С. 413-430, 679680, 766769.

²⁷ Хруленко І. П. Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941-1945. – К.: Україна, 2005. – С. 293303.

²⁸ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 4 (Январь 1944 года – август 1945 года) / Под ред. А. Н. Грылева. – М.: Воениздат, 1968. – С. 3132.

²⁹ Лысаковский Ю. Ю., Нестеров В. Н., Удин-Некрасов В. А. Освобождение Украины. 1943-1944. Историко-статистическое исследование. – К.: „КВІО”, 1995. – С. 131.

³⁰ Жуков Г. К. Спогади і роздуми / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1985. – С. 633.

³¹ Рыбалко П. С. Некоторые выводы из опыта действий танковых и механизированных соединений в условиях весенней распутицы в районе Старокопчанов-Проскуров // Журнал бронетанковых и механзировавшихся войск. – 1944. – №5-6. – С.5-8.

³² Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія Другої світової війни: 3б. док. і матер. / Упоряд.: Вавринчук М. П., Завальнюк О. М., Слободянюк П. Я. – Хмельницький. Збруч, 2009. – С. 322.

³³ Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января – 17 апреля 1944 года): в 2 кн. / Под ред. П. А. Ротмистрова. – М.: Изд-во Высшей военной академии им. К. Е. Ворошилова, 1957. – Кн. 2. – С. 133.

³⁴ ЦАМО РФ. – Ф.236. – Оп.13315. – Спр.102. – Арк.33-39 / Итоговое донесение командующего 1-го Украинского фронта о результатах боев с 4 по 31 марта 1944 г. (3.04.1944).

³⁵ Якубовский И. И. На Проскуровско-Черновицком направлении // Военно-исторический журнал. – 1958. – №6 – С. 18-26.

³⁶ Operations of Encircled Forces. German Experiences in Russia. – Department of the Army, Washington, DC 1952.

³⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. КМФ 8. – Ролик 136. – 6065306-6065329 / Прорыв 1-й бронетанковой армии на юге Украины (30/3-22/4-1944 г.).

³⁸ Манштейн Э. Проигранные победы. Личные записки генерала вермахта Эрих фон Манштейн – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – С. 549.

³⁹ Пауль К. Восточный фронт: в 2 кн. – Кн.2: Выжженная земля.1943-1944. – М.: Изографус, 2003. – С. 336-339.

⁴⁰ Платонов С., Грилев А. Проскуровско-Черновицкая наступательная операция // Военная Мысль. – 1958. – №10. – С. 58-75.

⁴¹ Лысаковский Ю. Ю., Нестеров В. Н., Удин-Некрасов В. А. Освобождение Украины. 1943-1944. Историко-статистическое исследование. – К.: „КВІО”, 1995. – С. 131-132.

⁴² Там само. – С. 135.

⁴³ Кобзар А. О. Деякі особливості підготовки і проведення Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції Червоної армії // Воєнна історія Поділля та Буковини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Кам'янець-Подільський, 25-26 листопада 2009 р.) – К.: Центральний музей ЗС України, 2009. – С.366-372.

Валерій Грицюк
(Київ)

ОКРУЖЕНИЕ БОЛЬШИХ ГРУППИРОВОК НЕМЕЦКИХ ВОЙСК В ХОДЕ ЗИМНЕГО НАСТУПЛЕНИЯ КРАСНОЙ АРМИИ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В 1944 г.

В статье проанализированы Корсунь-Шевченковская и Проскурово-Черновицкая операции по окружению крупных группировок противника проведенные советскими войсками в 1944 году на Правобережной Украине.

Ключевые слова: Вторая мировая война, военная операция, Корсунь-Шевченковская наступательная операция, Проскурово-Черновицкая наступательная операция.

Valerii Gritsjuk
(Kiev)

SHARPENING OF THE BIG GROUPINGS OF GERMAN ARMIES DURING WINTER APPROACH OF RED ARMY IN RIGHT-BANK UKRAINE IN 1944

Operations on an environment of enemy's large groupings carried out by Soviet armies in 1944 in Right-bank Ukraine are analyzed in article.

Key words: the Second world war, military operation, Korsun-Shevchenkivska offensive operation offensive operation, Chernovtsy offensive operation.

УДК: 947.784.4 (331)

Нестор Мизак
(Чернівці)

ДІЯЛЬНІСТЬ РЕФЕРЕНТУРИ ПРОПАГАНДИ УПА-„ЗАХІД” І ЗБРОЙНОГО ПІДПІЛЛЯ ОУН У 1942-1952 рр.

У статті йдеться про організаційні та ідейні засади діяльності референтури пропаганди ОУН і УПА, функціонування підпільних друкарень, виготовлення та розповсюдження повстанських видань, форми і методи виховання мас.

Ключові слова: ОУН, УПА, МДБ, НКДБ, Головний осередок пропаганди, друкарні, повстанська публіцистика, „технічне звено”.

Комплексних досліджень з організації пропаганди і агітації в УПА на сьогоднішній день ще немає, за винятком статей окремих дослідників, що характеризують деякі аспекти пропаганди визвольних сил. Ця проблематика залишається актуальною, яка з позицій нинішнього дня висвітлює програмні засади і мотиви визвольного руху ОУН, УПА, боротьбу радянської влади з активною пропагандистською діяльністю повстанців.

У зв'язку з відкритістю доступу до державних архівів дослідники можуть вивчати трофейні матеріали ОУН і УПА, серед них листівки, фотографії,

щоденники, малюнки, ілюстрації, бофони тощо. Якщо б зібрати усю друковану продукцію ОУН, УПА, можна було б написати історію визвольної боротьби західних українців тільки засобами друкованого слова.

Визвольний рух УПА-„Захід” складався з багатьох допоміжних структур, які забезпечували йому довготривалість існування. Серед них референтура пропаганди. Ця структура займалася координацією пропагандистської діяльності та основними елементами ідейно-політичного виховання визвольних кадрів і мас. Референтура поділялася на відділи: організаційно-технічний, пресово-інформаційної служби, вишкільний, масової пропаганди, політичного виховання. При референтурі пропаганди функціонував Головний осередок пропаганди (ГОСП) з відповідними осередками на крайовому, обласному, окружному та повітовому рівнях¹.

Провід ОУН надавав важливого значення друкованому слову, яким мобілізував народ до боротьби з окупантами та розвінчував німецьку і радянську грабіжницьку політику². Ідеолог збройного підпілля ОУН Петро Федун („Петро Полтава”) з цього приводу особливо наголошував: „Кожна наша листівка (...) – це далекобійний снаряд, вистрілений нами в глибокий тил ворога. Дія цього снаряду в пропагандивному відношенні не менш ефективна від дії справжнього, динамічного стрільна, кожне наше революційне видання (...) знищує, так би мовити, „живу силу” противника – відбирає йому людей (...) запалює або зміцнює революційний пожеж в середині ворожого табору, в глибокому тилу противника”³.

З початком Другої світової війни Провід ОУН оперативно організував у Західній Україні випуск нищезгаданої націоналістичної преси, завданням якої було об'єднувати визвольні сили для боротьби за незалежність. Це були газети: „Українські щоденні вісті” (Львів), „Самостійна Україна” (Станіславів), „Вільне слово” (Дрогобич), „Стрийські вісті” (Стрий), „Тризуб” (Чортків), „Золотий тризуб” (Калуш), „Воля” (Копичинці), „У бій” (Косів), „Боевик” (Тернопіль), які виступали з визвольних позицій й пропагували національні ідеї. Але 17 липня 1941 р. всі націоналістичні видання в Галичині були заборонені гестапо і на них запроваджено цензуру⁴.

Із серпня 1941 р. націоналісти замість заборонених почали друкувати вже нові підпільні видання, але для цього потрібна була велика поліграфічна база. З відступом німецьких окупантів із Західної України Провід ОУН звернувся до низових клітин (ланок) із закликком формувати матеріальну базу з друкарських машин і приладдя: „По містах у німецьких панів є досить багато майна: пишучих машинок, великих друкарських машин, цикло-стилів, паперу, фарби, радіові апарати (...). Вже сьогодні повести належну в тім напрямі розвідку. Мати список цього всього, де знаходиться (по урядах і приватних мешканнях). Наші завдання:

в хвилині відступу німців опанувати на певний час міста і все те вивезти”⁵.

Виконуючи наказ, члени ОУН у Станіславській обл., наприклад, вивезли три друкарні, 12 друкарських машинок, 7 радіостанцій. У результаті цілеспрямованої спільної діяльності командирів ВО УПА-„Захід” та крайових проводів ОУН створено розгалужену систему підпільних друкарень на основі діючої практики ОУН ще з довоєнних часів. Така друкарня, наприклад, з 1931 р. діяла у с.Конюхів Стрийського п-ту на Львівщині під керівництвом повітового провідника Лева Ребета⁶.

Під час німецької окупації з 1942 р. працювала друкарня ОУН с.Олесин Бережанського п-ту, яка випускала часопис „Юнак” для молоді. У с.Новосілка Підгаєцького п-ту працювало т.зв. „технічне звено” (редакційна група. – Н. М.) під керівництвом окружного і повітового провідників юнацтва Миколи Фіголя („Зеро”) і Василя Кардаша, які володіли циклоstileвим апаратом і п’ятьма друкарськими машинками⁷.

Пізніше редакцію „Юнака” перенесли у ліси на межі Підгаєцького і Бережанського р-нів, де був створений просторий осередок. Тут працювали провідні ідеологи ОУН Й. Позичанюк, О. Дяків, К. Цмоць та інші. У 1945 р. друкарню енкаведисти розконспірували⁸.

Наступна друкарня „Прага” під час німецької окупації діяла у с.Мокротин Жовківського п-ту. Звідти її перенесено до Щирця поблизу Львова⁹. Друкарню організували в типового галицького нуждаря, який не цікавився політикою. Її побудували у сараї під січкарнею розміром 6х10 м. Тут друкувався орган Проводу ОУН часопис „Ідея і Чин”. Цинк для друкарні діставали з львівської друкарні „Атлас”. Папір привозили зі Львова, Станіславова, Золочева, Коломиї. Фарбу купували у Кракові. „Прага” існувала два роки і була розкрита чисто випадково, коли до господаря зайшли два поліцаї¹⁰.

У 1941-1943 рр. оперативно працювали підпільні антинімецькі друкарні у с.Залісся Коропецьке Бучацького п-ту, Стара Ягільниця на Чортківщині, на одному з хуторів біля м. Козови на Тернопільщині, у Ходорові на Львівщині та інших місцях. Найбільшою в УПА-„Захід” була друкарня у Миколаєві над Дністром. Вона виконувала друкарські роботи у трьох кольорах, за її діяльність відповідав Микола Палідович („Карпатський”) ¹¹.

У 1945-1946 рр. окрему велику друкарню ОУН засновано у с.Бишки Бережанського р-ну, яке було центром визвольного руху не тільки УПА-„Захід”, але всієї України. Це був новий видавничий осередок. Друкарня проіснувала цілий 1946 рік і не була розкрита¹².

Відповідними друкарнями розпоряджались 4-та ВО „Говерля”. У тактичному відтинку „Чорний Ліс” виходив журнал під однойменною назвою, де описувалися бойові дії куренів „Підкарпатський”, „Скажені”, „Дзвони”, „Месники”, „Смертоносні” та інших. Головним редактором у Чорному Лісі

працював визначний повстанський поет Михайло Дяченко („Марко Боєслав”). Видання друкувалось циклоstileвим методом і в січні-лютому 1945 р. мало логотип „3 друкарні ім. С. Петлюри в Станіславові”¹³. Багатим на видання характеризувався видавничий осередок у с.Бряза Болахівського р-ну та інші¹⁴.

Декілька друкарень Провід ОУН організував на Закерзонні. У с.Війське Сяноцького п-ту біля Перемишля її змонтували, привізиши устаткування з Дрогобича. За друкарню відповідав провідник ОУН Перемишльщини Семен Левицький із с.Бишки Бережанського п-ту, а після його арешту гестапівцями – Василь Галаса („Орлан”), референт пропаганди проводу ОУН Закерзонського краю та заступник Ярослава Старуха („Стяг”). Потім друкарню, коли їй загрожувала розконспірація, перенесли до с.Тисова. У друкарні було надруковано багато листівок, що розповсюджувались серед червоноармійців, поляків та під час рейдів¹⁵.

Найбільша підпільна друкарня на Закерзонні розташовувалась на місці постою Голови Проводу ОУН Ярослава Старуха („Стяг”) на Томашівщині, де головним редактором був поет Петро Волош-Василенко („Гетьманець”, „Полтавець”) з Яготинського р-ну на Полтавщині¹⁶. „Технічне звено” впало разом з криївкою крайового проводу ОУН Закерзонського краю Ярослава Старуха („Стяг”) 17 вересня 1947 р., коли було виявлено його постій¹⁷.

Друкарня діяла також у надрайоні „Бескид” на Лемківщині в околиці с.Бук під керівництвом надрайонного провідника ОУН Степана Голяша („Мар”), малюнки у ній виконував Михайло Черешньовський („Петро”).

На Закерзонні діяли також пересувні „технічні звена” у різних селах, лісових криївках і навіть при сотнях УПА. На Ярославщині „технічні звена” називалися „3 друкарні ОУН”, „3 друкарні ОУН ім. Сурмача”, „3 друкарні УПА ім. Петра Волош-Василенка” та інші¹⁸.

Два „технічні звена” діяли в Холмсько-Підляській окрузі ОУН. Відоме „технічне звено” на Закерзонні при курені УПА „Залізняка” під керівництвом отця Адама Слюсарчика – капелана УПА. Отець постійно переносив з собою циклоstile і машинку для друку й видав близько 40 різних листівок тисячними накладами¹⁹.

Референт пропаганди Проводу ОУН Петро Дужий стверджував, що на початку 1945 р. на теренах УПА-„Захід” функціонувало близько 30 друкарень з різною матеріальною базою.

Він же очолював референтуру пропаганди Проводу ОУН у 1944 – першій половині 1945 рр. Її база називалася „Зелений Гай” і розташовувалась у Новострілищанському р-ні Дрогобицької обл. та охоплювала села Дев’ятники, Юшківці, Голдовичі, Ятв’яги, Бертешів, Вибранівка, Кологури, Репехів, Ліщини. „Зеленому Гасві” безпосередньо належало дві друкарні. Перша в Бертешеві під назвою „Вінниця”, друга у с.Юшківці імені

„Легенди”. До „Зеленого Гаю” передано також друкарню „Прага”²⁰.

Для поширення визвольних ідей ОУН намагалась використовувати також радіопередачі. У 1939-1941 рр. організація мала передавачі у Перемишлі, Куликівському р-ні, біля Львова, у Чорткові або Рогатині.

ОУН закупила в польських громадян за 45 тис. зол. короткохвильовий радіопередавач. Спеціалісти змонтували радіостанцію біля с.Ямельниця на Сколівщині Львівської обл.²¹. Восени 1943 р. після багатьох спроб радіостанція заговорила в радіусі передач 1000 км. У 1944 р. з Відня привезли значно сучасніший передавач і радіус дії радіостанції збільшився удвічі.

Радіостанція називалася „Вільна Україна” – у ряді випадків „Самостійна Україна” під криптонімом „Афродіта”, і її передачі звучали українською, російською, англійською і французькою мовами. Тексти французькою і англійською начитував бельгієць А. Газенбрук („Західний”). Але радіостанцію запеленгувала оперативна група Сколівського райвідділу НКВС та резервна рота 330 полку і вона припинила існування²².

Під час визвольного руху на терені УПА-„Захід” Провід ОУН, крім звичайних друкарень, започаткував великі видавничі осередки, які існували при крайових проводах ОУН. У Львівському крайовому проводі осередок перебував під керівництвом З. Тершаковця („Федір”) в Іллівських лісах, у Станіславському – під орудою поета М. Дяченка („Марко Боєслав”) у с.Височанка Калуського р-ну, у Закерзонському краї – під керівництвом згаданого Я. Старуха („Стяг”) у Томашівських лісах²³. При крайовому проводі „Поділля” осередок заходами Мирослава Гука („Косач”) діяв у смт. Товсте Тернопільської обл. При Коломийському окружному ОУН у січні 1943 р. з’явилася друкowana газета „Мечем”, видана стараннями Артемизії Галицької („Мотря”) як орган Буковинського проводу ОУН. Наклад складав 2 тис. примірників, з яких 1,5 тис. відправили на Буковину, решту залишили у розпорядженні Проводу ОУН. У журналі друкувалися провідні діячі ОУН Буковини „Луговий”, „Кобзар”, „Мотря” та інші.

У 1944 р. в Проводі почали видавати газету „Повстанець Гуцульщини”, яку поширювали у гірській частині Буковини. Її редакція працювала у с.Красноїлля Косівського р-ну у складі „Марини” з Миколаєва та „Богдана” з Чернівців. Частиину матеріалів друкувала підпільна друкарня у Чернівцях, що функціонувала по вул. Краснодарській²⁴.

Друкovanним органом 2-ї ВО „Буг” було видання „Стрілецькі вісті”, які побачили світ 15 квітня 1944 р. за редакцією Ігоря Сушка. Перше число вістей називалося „Помста”. У 1944 р. „Стрілецьких вістей” вийшло 27 чисел і 1945 р. – 10. Від імені 2-ї ВО „Буг”, яка вже не існувала у 1947-1951 рр., видано три номери „Літопису УПА”²⁵.

Головними дописувачами вищеназваних органів Проводу та підпільних видань були провідні

члени ОУН – Яків Бусел („Дніпровий”), Ростислав Волошин („Борисенко”), Іван Гриньох („Діброва”), „Коваленко”), Йосип Позичанюк („Дмитро Шахай”), Осип Дяків („Горновий”), Петро Федун („Петро Полтава”), Мирослав Прокоп („Садовий”, „Вировий”) та інші²⁶.

В організації пропагандистської діяльності та мобілізації мас до боротьби значне місце посідали твори відомого теоретика збройної боротьби ОУН Осипа Дяківа („Горновий”). У його статтях „Перспективи нашої боротьби”, „Чому ми в нашій боротьбі ставимо на власні сили українського народу”, „Яка філософія зобов’язує нас” та інших аналізуються причини невдач української революції 1917-1920 рр., ідейні основи майбутньої перемоги ОУН у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД) як носія визволення і дружби народів. Автор наголошував на великому внеску ОУН у розбудову УПА, розвінчував СРСР як країну найжорстокішого гноблення народів тощо. Друкарні ОУН передруковували статті Осипа Дяківа і Провід їх поширював серед загалу та використовував в ідейно-політичному вихованні людей різних національностей²⁷.

Одним з ідеологів українського націоналізму на теренах УПА-„Захід” був Йосип Позичанюк („Дмитро Шахай”), уродженець Вінницької обл., письменник і журналіст, чл. УГВР. Належав до тих, що формували ідеологію визвольної боротьби ОУН, УПА, він переконливо застерігав щодо надії на зовнішню допомогу. Ідеолог передбачав події на півстоліття вперед: „демократизацію може підтримати російський народ при умілій нашій тактиці”. Йому належав прогноз, що в Україні можуть перебрати ініціативу кадри КП (б) У, ЛКСМУ, оформившись у певну політичну формацію: „І переберуть вони її з конечности, не зійшовшись у політично-тактичній лінії з ОУН”²⁸.

Наступний автор Мирослав Прокоп („Вировий”) у статті „Україна та Росія (сучасний стан, ставлення проблеми і перспективи)”, опублікованій в офіційній ОУН (б) „Ідея і Чин” за 1942 р., про ставлення до російського народу також відзначав: „Ми не виповідаємо війни російському народові, а московському імперіалізму й закликаємо російський народ боротися за свободу рідної держави”²⁹.

Референт ГОСП Яків Бусел („Галина”) у „Пропагандистській інструкції про роботу серед населення” у 1943 р. наголошував на особливостях бесід, інформацій серед населення. Не варто говорити про потребу боротьби за Україну загальну, а давати масам „нашу конкретну програму”. Щодо промов, пам’ятати, наша історія – це не лише муки, сльози, поневіряння – це також велич Київської держави, Козацької доби – це великий народний здвиг 1917 р.³⁰

Визначним майстром слова і нескореної повстанської публіцистики був П. Федун („Петро Полтава”), який від 1945 р. очолював референтуру пропаганди Проводу ОУН – Головний осередок пропаганди (ГОСП), політичний відділ ГВШ УПА

та Бюро інформації УГВР. Редагував періодичні видання збройного підпілля ОУН „Ідея і Чин” (1946-1947 рр.), „Самостійність” (1946-1947 рр.), „Бюро інформації УГВР” (1948-1951 рр.). Федун вимагав, щоби підпільник, який може щось „написати”, використовувався в „характері таких кореспондентів”³¹. Для підвищення ідейно-теоретичного рівня підпільників за ініціативою П. Федуна провадилися політичні заняття. Кожен з них конспектував праці націоналістичних ідеологів та з історії України.

Крім публіцистів, ГОСП мав у своєму розпорядженні поетів, літераторів та мистців. Так, Михайло Дяченко („Марко Боєслав”) у своїх віршах відтворював повстанську героїку, надзвичайну відвагу членів підпілля і українського народу. Редагував „Шлях перемоги” (1947-1950 рр.) і журнал „Чорний Ліс” (1947-1950 рр.), виконував функції крайового референта пропаганди Карпатського краю. На Закерзонні загинув поет Мирослав Кушнір з Підгаєччини, у Борщівському р-ні – поет Василь Андрійчук („Максим”). Він, як і „Марко Боєслав”, у своїх віршах скромно і безпретензійно описував повстанські будні Надзбручанського краю. Визначною літераторкою була Богдана Світлик („Марія Дмитренко”) та інші.

В УПА-„Захід” працювали десятки умільців, які своїми малюнками, виробами, світлинами пропагували визвольну ідею та побут УПА. Серед них вирізнявся на Закерзонні майстер-різьбяр Михайло Черешньовський („Петро”). На розвиток повстанської ілюстрації, графіки, листівки мала вплив графіка волинського майстра Ніла Хасевича. Його твори віддзеркалюють шляхи, якими йшла визвольна боротьба українського народу. На його працях, повсюдно поширених на теренах УПА-„Захід”, училися місцеві майстри „технічних звен”.

Виходячи з ідейно-політичних функцій, які виконували осередки пропаганди ОУН, НКВС-НКДБ намагались їх якнайшвидше розконспірувати і знищити. Багато законспірованих друкарень впало під час „великої блокади” 1946 р. Так, 5 лютого 1946 р. розконспіровано друкарню ОУН у с.Шумляни Підгаєцького р-ну на Тернопільщині у селянина Михайла Панаса. На вимогу вийти з повинною у кривці пострілялися друкарі „Мирон”, „Степан” і „Богун”. Енкаведисти вилучили 2 друкарські верстати, верстат для розрізання паперу, 240 тис. повстанських листівок, 150 книг, 157 брошур, архів ОУН за 1944 р., 2 ручних кулемети та іншу зброю³². На початку лютого 1946 р. в цьому ж районі у с.Боків енкаведисти напали на слід друкарні у мешканця В. Когута. Господар застрелився. Карателі забрали друкарський верстат, 40 кг шрифту, 10 кг фарби, 20 кг паперу і зброю.

10 лютого 1946 р. енкаведисти захопили друкарню ОУН у с.Озеряни Борщівського р-ну Тернопільської обл. у господарстві Ганни Кошелі. З кривки вилучили друкарський верстат марки „Американка”, шрифти та листівки і брошури.

Ця друкарня була заснована 1944 р. й проіснувала два з половиною роки. Організував її повітовий провідник ОУН М. Татарнюк („Хорив”). Свою продукцію друкарня конспірувала під криптонімом „Вінниця”³³.

5 або 18 лютого 1946 р. облавники викрили друкарню у с.Деренівка Буданівського р-ну в господарстві Григорія Поздика 1895 р.н. Три його сини Степан, Григорій, Йосип і дочка Марія загинули за волю України. Друкарню у них побудовано 1941 р. на глибині 6 м. Облаштували 2 кімнати заввишки 2,5 м, навіть провели світло від Янівської ГЕС. Друкарня виготовляла брошури: „Радянський патріотизм”, „Наша відповідь”, „В новій дійсності”, „Сталінсько-більшовицький імперіалізм”. Чотири співробітники, які у ній працювали, залишили друкарню до її розкриття. Енкаведисти забрали архів, журнал реєстрації видань³⁴.

Останні друкарні ОУН ліквідовано у 1949-1951 рр. Так, 8-10 жовтня 1949 р. під час операції на межі Славського, Сколівського, Підбузького, Боринського та Турківського р-нів Дрогобицької обл. розконспірували друкарню Дрогобицького окружного проводу ОУН імені Ю. Лопатинського. У друкарні загинув художник „технічної ланки” „Омелян” з Перемишлянського р-ну.

У березні-травні 1949 р. під час арешту референта пропаганди Надвірнянського надрайонного проводу ОУН Дмитра Черевка („Промінь”) емдебісти виявили керовану ним друкарню, яка конспірувалася під криптонімом „Київ”, „Київ-Львів”, „Львів-Київ-Дрогобич”, „Дрогобич-Станіславів-Чернівці”. Друкарня отримувала вказівки від „Марка Боєслава”. За рік віддрукувала 12 тис. різних пропагандистських матеріалів та 6 найменувань брошур. У друкарні вилучено 4 друкарські верстати, 55 кг шрифту, 5000 примірників брошур. Наступну друкарню ОУН розконспіровано у с.Зозулі Золочівського р-ну (14 червня 1949 р.), ще іншу – біля с.Чернилява Краковецького р-ну Львівської обл. (14-15 січня 1950 р.)³⁵.

26 грудня 1949 р. емдебісти виявили підпільну друкарню Кам’янець-Подільського окружного проводу ОУН у с.П’ятничани Чемеровецького р-ну. Друкарню облаштували під будинком колгоспниці Віри Васильківської, що мешкала над Збручем. Друкарня виготовляла й поширювала листівки на території Кам’янець-Подільської, Вінницької областей. Під час розкриття друкарні у ній застрелився художник „технічної ланки” Петро Гнибіда („Тарас”), друкарка Михайлина Голіната („Тамара”), важко поранена, померла в лікарні м.Оринин³⁶.

Після ліквідації друкарні в П’ятничанах підпільники організували ще одну друкарню на хуторі Козак, що неподалік Кам’янця-Подільського, в господарстві Павла і Лідії Грабовських. Друкарня працювала недовго й була викрита 7 травня 1950 р.³⁷.

7 травня 1954 р. оперативники розконспірували друкарню крайового проводу ОУН „Поділля” ім. Я. Старуха („Стяг”) у райцентрі Товсте Тернопіль-

ської обл. Друкарня функціонувала під будинком Івана і Марії Мотичків під керівництвом референта пропаганди Чортківського окружного проводу ОУН Мирослава Гука („Григор”). Друкарню у Товстому створювали усіма силами. Бережанський надрайонний провідник „Володимир” дав 10 кг шрифту з власних резервів, крайовий референт „Євген” також знайшов шрифт. Чортківський районний провідник Григорій Кальба („Дарко”) дістав фарбу, провідник ОУН Копичинського р-ну Василь Бойко („Книш”) передав 10 тис. крб, зібраних на „бойовий фонд”.

На друкарню ім. Я. Старуха працювало дві мобільні „технічні ланки”. Перша під назвою „До зброї” була у Чортківському р-ні під керівництвом Й. Поздика, інша ім. Петлюри – у Борщівському під орудою В. Гнибіди („Неплюй”).

Крім листівок, випускали журнали „До зброї” і „Хрін”, які перетранспортовували у Хмельницьку, Вінницьку, а звідти у Черкаську і Київську обл. З 1950 р. друкарня ім. Я. Старуха підписувала листівки логотипом ім. Міхновського.

Характеризуючи видавничу діяльність ОУН, слід відзначити, що на сьогоднішній день ще невідомі усі праці, пропагандистські брошури, листівки і звернення, видані осередками пропаганди. Так, одне лише „технічне звено” на Лемківщині за період з 1 жовтня 1945 р. по 20 березня 1946 р. видрукувало 28 видань у 8463 примірниках на 16394 сторінках. Петро Федун писав, що в 1948 р. видано багатотисячними тиражами близько 70 назв різних брошур. За приблизними підрахунками історика О. Стасюк, на території західних областей України зафіксовано у 1941-1953 рр. близько 100 періодичних видань, 369 тематичних листівок, 752 назви книжок та брошур, але ці дані з часом виявлення нових архівів будуть доповнюватися³⁸.

Підсумовуючи значення пропагандистської діяльності ОУН, відзначимо її багатогранність і оперативність в умовах Другої світової війни і після неї. Те, що ОУН, УПА-„Захід” витримали у боротьбі з окупантами, карателями, залежало від ідейного виховання борців, в основі якого було гасло „Батьківщина і Бог”. У результаті ідейного виховання упівці і члени збройного підпілля характеризувалися високою гуманністю до населення і героїзмом у боротьбі з ворогом. Завдячуючи конкретній пропаганді, борці за волю України чітко собі уявляли її майбутнє, за яке свідомо клали своє життя. Висока дисципліна бійців і підпільників, дух єдності і дружби, жертвність, виняткова хоробрість були їхніми основними елементами, набутими в результаті ідейно-патріотичного виховання ОУН³⁹.

Референтура пропаганди Проводу ОУН в процесі довголітньої боротьби здобула великий досвід у патріотичному вихованні різних верств населення. Характерно, що члени старшої генерації ОУН уміло його застосовували в ідейному протиборстві з опонентами навіть у дев’яностих роках ХХ століття.

Варта гідного подиву винахідливість членів ОУН у створенні підпільних друкарень і формуванні в екстремальних умовах під землею ідейних засад боротьби засобами друкованого слова.

¹ Літопис УПА. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944-1945. – Київ-Торонто, 2008. – Том 9. Нова серія. – С.488-490.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДАСБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. Т. 10. – Арк.237-238.

³ Полтава П. Безпосередньо за що ми ведемо бій? Підпільне видання 1950 р. – 19 с. (архів Мизака Н. С.).

⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 530.

⁵ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Львів: Просвіта, 1993. Книга 1. – С. 137.

⁶ Макар В. Спомини та роздуми. Бойові друзі. Книга перша. – Т. 2. – Торонто-Київ, 2001. – С.51-52.

⁷ Там само. – С. 53.

⁸ Макар В. Спомини та роздуми. Бойові друзі. Книга друга. – Т. 3. – Торонто-Київ, 2001. – С.54.

⁹ Макар В. Спомини та роздуми. – Т.2. – С.55.

¹⁰ Акція „Вісла”. Документи / за ред. Місила Є. – Львів-Нью-Йорк, 1997. – С.484.

¹¹ Макар В. Спомини та роздуми. – Т.2. – С.56.

¹² Макар В. Спомини та роздуми. – Т.3. – С.67.

¹³ Там само. – С. 69.

¹⁴ Голяш С. Підпільні друкарні та їх друковане слово // Макар Володимир. Спомини та роздуми. – Торонто-Львів, 2001. – Том 3. – С.1067-1068.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Макар В. Ярослав Старух – лицар Золотого Хреста Заслуги // Альманах „Гомону України” на рік 1987. – Торонто, 1987.

¹⁷ Акція „Вісла”... – С. 431-433.

¹⁸ Макар В. Спомини та роздуми. – Т.3. – С.10, 65.

¹⁹ Там само. – С.67.

²⁰ Дужий П. Інформація про „Зелений Гай” // Українська справа вчора і сьогодні. – Львів: Афіша, 2002. – С.378.

²¹ Петренко Г. Ще раз про „Афродіту” // Визвольний шлях. – 1998. – №7. – 811-817.

²² Газенбрукс А. Моя участь в УПА (з промови на святі 25-річчя УПА у Льежі (Бельгія) 29.10.1967 // Український визвольний рух. – Львів: Мс., 2004. Збірник 3. – С.232-234.

²³ Драгомирецький П. „Бо не рабом співав я думи вірно...” // Михайло Дяченко (Марко Боєслав). Я все віддав тобі, Вкраїно. (Вибране). – Івано-Франківськ, 1995. – С. 3-14, 724.

²⁴ Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941-1943 рр.). – Львів, 2006. – С.57.

²⁵ Літопис УПА. Воєнна округа УПА „Буг” 1944-1948. Документи і матеріали. – Київ-Торонто, 2008. Том 12. Нова серія. – С.22.

²⁶ Горновий О. Про свободу преси в СРСР // Українська трибуна, 1949. – Ч. 13-17.

²⁷ Літопис УПА. УПА в світлі польських документів. – Торонто-Львів. Том 22. – С.408.

²⁸ Літопис УПА. Українська Головна Визвольна Рада: Документи, офіційні публікації, матеріали. – Торонто, 1980. Т. 8. Кн. перша: 1944-1945. – С.246.

²⁹ Літопис УПА. Тактичний відтинок УПА 26-ий „Лемко”: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали). – Торонто-Львів, 2001. Том 33. – С. 145.

³⁰ Бусел Я. Київський. Советський патріотизм. – Київ-Львів, 1946. Вид. 3Ч ОУН. Ч. 04/48. – 48 с.

³¹ ГДАСБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Арк. 13.

³² Сергійчук В. Український здвиг? Поділля 1939-1955. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 142.

³³ Мизак Н. С. За тебе, свята Україно. Чортківський надрайон ОУН. – Чернівці, 2000. – С. 77-80.

³⁴ Буртник В. Шлях до волі. Нариси національно-визвольної боротьби на Тербовлянщині. – Тернопіль: Підручники та посібники, 2007. – С. 192.

³⁵ Ішук О. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій Організації українських націоналістів у 1944-1954 рр. – К., 2007. – С. 14, 16, 18-19.

³⁶ Мизак Н. За тебе, свята Україно. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА. – Чернівці: Буковина, 1998. – С. 283.

³⁷ Мизак Н., Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. – Чернівці-Хмельницький-Торонто: Букрек, 2006. – Книга п'ята. – С. 250-251.

³⁸ Державний архів Тернопільської області. – Ф. Р.–3472. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 1-18.

³⁹ ГДАСБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Арк. 171-175.

**Нестор Мизак
(Черновцы)**

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РЕФЕРЕНТУРЫ ПРОПАГАНДЫ УПА-„ЗАПАД” И ВООРУЖЕННОГО ПОДПОЛЬЯ ОУН В 1942-1952 гг.

В публикации исследуются идейные и организационные принципы деятельности референтуры пропаганды ОУН и УПА, функционирование подпольных типографий, распространение повстанческих изданий, формы и методы воспитания масс.

Ключевые слова: ОУН, УПА, МГБ, НКГБ, Главная ячейка пропаганды, типографии, повстанческая публицистика, „техническое звено”.

**Nestor Myzak
(Chernivtsi)**

THE ACTIVITY OF THE PROPAGANDA SECRETARIAT OF THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY „WEST” AND THE ARMED UNDERGROUND OF THE UKRAINIAN NATIONALISTS’ ORGANIZATION DURING 1942-1952.

The article is devoted to the organizational and ideological principles of the activity of the secretariat of propaganda of the UIA and UNO. It is outlined the insurgent forms and methods of the masses education.

Key words: UIA, UNO, Main foxhole of propaganda, printing establishment, rebel social and political essays, technical workteam.

УДК: 621, 311.21 (09)

**Борис Білецький, Наталія Замятіна
(Чернівці)**

АЛЬТЕРНАТИВНА І ВІДНОВЛЮВАЛЬНА ЕНЕРГЕТИКА В УКРАЇНІ ТА СВІТІ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті розкривається історія, сучасний стан та перспективи розвитку малої гідро – і альтернативної енергетики в Україні і світі в кінці XX – на початку XXI ст.

Ключові слова: енергетика, енергетична безпека, стратегія розвитку енергетики, диверсифікація джерел енергоресурсів, мала гідроенергетика, відновлювальні джерела енергії, глобальний ринок альтернативної енергетики.

В умовах глобалізації, коли світ все більше усвідомлює, що запаси органічного палива не безмежні, проблема енергетичної безпеки все виразніше набуває міжнародного характеру. За деякими прогнозами, запаси нафти у світі на початок XXI ст. становили 167 млрд. т, газу 180 трлн. кубометрів, що при нинішньому рівні видобутку і споживання палива запасів нафти у всьому світі вистачить приблизно на 40 років, газу – на 65 років¹. До того ж, за даними Світової енергетичної конференції (ради), розвіданих запасів енергоносіїв для забезпечення в енергії вистачить на такий час: нафти – на 25-30 років; природного газу – на 50-60 років; вугілля – на 500-600 років². У найближчі десятиліття потреба світу в енергоносіях значно зросте, значить проблема енергозабезпечення набуває неабиякої актуальності.

Гостроти проблемі додали так звані „газові атаки” Росії на Україну, Грузію, Азербайджан і Білорусь, а також загальноєвропейська газова блокада 2009 р., з чого видно, що Росія намагається скористатися цим як „енергетичною зброєю”.

Надзвичайно гостро ця проблема постала після стихійних лих 11 березня 2011 р. (землетрусу, цунамі, аварії на АЕС в Японії та ін.), наслідки яких в ім'я виживання людства вимагають відмовитися від атомної енергетики та вдатися до активнішого пошуку і використання альтернативних і відновлювальних джерел енергії (ВДЕ). До таких джерел належать сонячна, вітрова, геотермальна енергія, енергія хвиль і припливів, енергія біомаси, газу з органічних відходів, крім доменного і коксового газів, з використанням гідроенергії, виробленої тільки малими гідроелектростанціями.

Людство, шукаючи вихід із ситуації, що складається, вдається до розробки і реалізації проектів диверсифікації джерел енергоресурсів.

Виходячи з цього, слід говорити про енергетичну безпеку світу в рамках міжнародної системи енергетичної безпеки, чим насамперед опікується Європейський Союз. Він, хоч і не завжди по-слідовно, намагається мінімізувати статус Росії

як монопольного постачальника енергоносіїв до Європи, що знайшло своє відображення у таких документах, як „Енергетична політика для Європи” та „Дорожня карта відновлювальної енергетики. Відновлювальні види енергії в XXI сторіччі: побудова стабільного майбутнього” (січень 2007 р.)³.

Говорячи про назрілі проблеми, слід зазначити, що шкідливі викиди в атмосферу від спалювання вугілля і газу загрожують екологічною катастрофою людству, а тому доводиться переглядати стратегію розвитку енергетики в напрямку збільшення альтернативних і відновлювальних джерел енергії – енергії вітру, малої гідроенергетики, сонячної і геотермальної енергії, а також енергії біомас тощо. В енергетичному балансі України їх частка на середину 2011 р. не перевищувала одного відсотка.

Між тим, за даними національного агентства України з питань забезпечення ефективності використання енергетичних ресурсів (НАЕР), потенціал відновлювальної енергетики досить обнадійливий: в рік Україна може виробляти стільки альтернативної енергії, щоб замінити 50 відсотків загального енергоспоживання в державі⁴.

Потенціал українського ринку регенеративної енергії і „зелених” проектів величезний, але не використовується поки що на повну силу. Наприклад, потенціал біомаси становить до 15 відсотків всього енергобалансу України, біодизеля – 1 млн. т, біостанолу – 2 млн. т на рік, біогазу – 120 млн. т на рік⁵. Разом з тим уже на 2005 рік у Франції відсоток виробництва електроенергії з використанням відновлювальних джерел сягнув 20 відсотків, у Німеччині – 12, в Італії – 25, у Швеції – майже 60, а в Австрії – 78 відсотків від загального рівня їх виробництва⁶.

Частка відновлювальної енергетики в енергобалансі Польщі за 2008 р. становила 6 відсотків, Чехії – 4,8, Словаччини – 3,7, Грузії – 12,6, Білорусі – 5,5 відсотка⁷.

Природні ресурси планети дозволяють успішно вирішувати цю проблему. За прогнозами Міжурядової групи експертів зі зміни клімату, 2050 р. потреби людства в енергії можуть бути на 80 відсотків задоволенні за рахунок ВДЕ, що є можливим за правильного стимулювання „зеленої” енергетики. У світі вже існують новітні технології для розв'язання цієї проблеми. Головне сьогодні – у політичних рішеннях, технологічній і фінансовій підтримці та готовності змінити керунок розвитку економіки⁸.

Виходячи з сучасних глобальних проблем, що постали перед людством (екологічних, енергетичних, земельних, стихійних тощо), працівники енергетичної галузі України все більше зосереджують свою увагу на пошуку поновлювальних джерел енергії. В основу своєї діяльності вони поклали „Програму державної підтримки розвитку нетрадиційних і відновлювальних джерел енергії та малої гідро – і теплоенергетики” (1997), Закон України „Про альтернативні джерела енергії” (2001) та розпорядження Кабміну України „Енергетична

стратегія України на період до 2030 року” (15 березня 2006)⁹.

Людство вдається до пошуку альтернативних джерел енергії, використання природних, інколи знехтуваних, забутих, належним чином не оцінених джерел, що було особливо характерним для гігантоманії XX ст., особливо з 60-х років у зв'язку з приходом великої централізованої енергетики в Україну. Її жертвами стали майже 3 тисячі діючих у 20-50-х роках XX ст. малих ГЕС. До малих ГЕС у різних країнах відносять електростанції, установлені потужності яких, наприклад, у США менше 30 тис. квт, в Україні – 20 тис. квт, у Великій Британії – менше 5 тис. квт¹⁰. Цими діями було перервано традицію використання малих ГЕС в Україні, яка була закладена на початку XX ст.

З переходом до ринкових відносин в Україні почалося переосмислення ролі і місця малих ГЕС в енергетичній системі, коли на передній план вийшли не тільки економічні, а й екологічні критерії. Тоді вперше з'явилися підприємства, готові вкладати кошти в реанімацію цієї галузі. Для захисту спільних інтересів вони об'єдналися в Асоціацію виробників електроенергії на малих ГЕС¹¹.

Реалізація планів з відновлення та будівництва малих ГЕС була пов'язана з низкою труднощів об'єктивного і суб'єктивного характеру. Щодо перешкод у їх відновленні негативним фактором є насамперед дефіцит коштів, а також наявність величезного надлишку генеруючих потужностей теплових і атомних електростанцій¹² і досить часта зміна урядів останніми роками та відсутність належної взаємодії між гілками влади¹³.

Стрімке подорожчання енергоносіїв, гігантське збільшення витрат на обслуговування атомних електростанцій, труднощі із забезпеченням ТЕС та АЕС паливом тощо відродили інтерес до малих ГЕС, екологічно чистих, які використовують енергію місцевих річок і річечок. До цього підштовхує, крім всього іншого, і міжнародний досвід. Адже малу енергетику використовує досить широко ціла низка країн світу – і в Європі, і в Азії. Так, за деякими даними, в Китаї на початку XXI ст. вироблялася електроенергія приблизно на 80-90 тисячах малих гідроелектростанцій, які давали 18-20 відсотків загального виробництва електроенергії з ВДЕ. Китай на цей час став лідером у виробництві електроенергії з альтернативних джерел¹⁴. З його досвідом Україна має можливість не тільки познайомитись, а й скористатися ним відповідно до меморандуму, підписаного Міністерством енергетики і вугільної промисловості України і компанією Sinohydro Corporation LTD (Китай) про будівництво гідроелектростанцій в Україні (червень 2011)¹⁵.

У Європі лідерами в цій сфері є Австрія і Німеччина, в яких діє відповідно 40 тисяч і 30 тисяч дрібних гідроелектростанцій тощо¹⁶.

Велику увагу розвитку малої енергетики приділяють прибалтійські держави (Литва, Латвія, Естонія), вдаючись до різних засобів заохочення цієї справи. Так, у Латвії для міні-ГЕС запроваджено пільгове